

BOSHLANG`ICH SINFDA MIQDOR VA TARTIB BILDIRGAN SO`ZLARNI O`RGATISH METODIKASI

Xolida Gulyamova

Chirchiq davlat pedagogika instituti katta o`qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang`ich sinf o`quvchilarini miqdor va tartib bildirgan so`zlar bilan tanishtirish tizimi, bosqichi, o`rgatish usullari, sonlarni nutqda to`g`ri ifodalash va imloviy to`g`ri yozish ko`nikmasini shakllantirish xususida so`z yuritiladi.

Kalit so`zlar: miqdor va tartib bildirgan so`zlar, leksik va grammatik tahlil, suhbat metodida, yarim izlanishli muammoli metodda, analitik (tahlil), sintetik (tarkib), induktiv metod, mashq turlari.

METHODOLOGY OF TEACHING QUANTITY AND ORDER WORDS IN PRIMARY SCHOOL

Xolida Gulyamova

senior teacher

Chirchik State Pedagogical Institute

Abstract: The article discusses the system, stages, teaching methods, the formation of the ability to correctly express numbers in speech and write correctly, to acquaint younger students with words expressing quantity and order.

Keywords: number and order of words, lexical and grammatical analysis, conversational method, semi-research problem method, analytical (synthetic), synthetic (meaningful), inductive method, types of exercises.

Boshlang`ich sinfda o`quvchilarni miqdor va tartib bildirgan so`zlar bilan tanishtirish tizimi son haqidagi materialni leksik va grammatik tomondan tahlil qilib, sinfdan-sinfga o`tgan sayin boyitib, murakkablashtirib borishni nazarda tutadi.

Boshlang`ich ta`limda miqdor va tartib bildirgan so`zlar uch yo`nalishda o`rganiladi:

1. Miqdor va tartib bildirgan so`zlarning talaffuzi va ma`nosi ustida ishlash.
2. Miqdor va tartib bildirgan so`zlarning grammatik shakllari ustida ishlash.
3. Miqdor va tartib bildirgan so`zlarning imlosi ustida ishlash.

Miqdor va tartib bildirgan so`zlar boshlang`ich sinflarda quyidagi izchillikda o`rganiladi:

– 1- sinfda son atamasisiz narsa va shaxslarning miqdorini bildirgan so`zlarning lug`viy ma`nosiga asoslangan holda so`roq berishga, narsa va shaxslarning sonini hamda sanog`ini aniqlashga, to`g`ri talaffuz qilish, yozilishini kuzatish;

– 2-sinfda nechta?, qancha? so`roqlariga javob bo`lib, shaxs va narsaning sanog`ini, nechanchi? so`rog`iga javob bo`lib, shaxs va narsaning tartibini bildirishi;

– 3-sinfda “Son – so`z turkumi” tushunchasi kiritiladi. O`quvchilarda son predmetning miqdorini bildirishini otga bog`lanib kelishi yordamida aniqlash ko`nikmasi o`stiriladi. Bularni o`rganishda sonning leksik xususiyatlariga asoslaniladi. Sonning leksik ma`nosi uni ot bilan bog`liq holda o`rganishni taqozo etadi.

– 4-sinfda sanoq va tartib sonlar, tartib sonlarning harf, rim va arab raqamlari bilan yozilishi, qo`sh undoshli sonlarning, grammatik shakllangan sonlarning (ikkov, o`ntacha, beshtadan) imlosi, sonlarning gramm, kilogramm, metr, litr, so`m, tiyin so`zlari bilan qo`llanishi va shu so`z bilan bitta so`roqqa javob bo`lishi o`rganiladi. Oldingi sonlarning otga bog`lanishi, so`roqlar yordamida sonni o`zi bog`langan so`z bilan ko`chirish ko`nikmalari o`stiriladi.

Shunday qilib, sonning leksik-semantik va grammatik xususiyati uni leksik va grammatik aspektda o`rganishni taqozo etadi. Son grammatika va imlo o`qitishdagi suhbat metodida, yarim izlanishli muammoli metodda, analitik (tahlil), sintetik (tarkib), induktiv metodlarda o`rganiladi. Bu metodlar son

yuzasidan beriladigan tushunchalarning mohiyatiga, o'quvchilarning tayyorgarlik darajasiga bog'liq holda tanlanadi. Agar o'quvchi son haqida ma'lum darajada bilimga ega bo'lsa, yarim izlanishli muammoli metod yoki suhbat metodidan; agar bola son haqida umuman tushunchaga ega bo'lmasa, induktiv va analiz metodlaridan foydalaniladi. Demak, 1- sinfda induktiv va deduktiv metoddan foydalaniladi.

“Son” ustida ishlash dastur talabiga ko'ra 1-sinfdan boshlansa ham, uni o'rganish jarayoni, metodik jihatdan 4 bosqichga bo'linadi. “Son” boshlang'ich ta'limda elementar nazariy tushunchalar asosida amaliy o'rganiladi. Lekin **1-bosqichni** to'liq ma'noda sonni amaliy o'rganish bosqichi deb nomlaymiz. Chunki bu bosqichda umuman nazariyasiz son ustida ishlanadi va bu 1-sinfning savod o'rgatish davriga va 1-sinfning 2-yarmiga to'g'ri keladi. Bu bosqich soni o'rganuvchi keyingi bosqichlarga zamin tayyorlaydi.

Ma'lumki, savod o'rgatish davrida o'quvchilar bilan kundalik ishlar, rasmlar, predmetlar, mavzular yuzasidan og'zaki savol-javoblar o'tkaziladi. Masalan: *“Bugun nechanchi sana? Biz nechanchi asrda yashayapmiz? Bu yil nechanchi yil? Darsga nechta o'quvchi kelmadi? Bir yil necha faslga bo'linadi? Yilning birinchi fasli qaysi?”* yoki mantiqiy mashqlar ishlash bilan bog'liq holda: *“Xonadoningizda nechta uy hayvoni bor? Nechta yovvoyi hayvon nomini bilasiz?”* kabi.

Mavzular bilan bog'liq holda, “Oila” mavzusida: *“Oilangizda nechta kishi yashaydi? Nechta akangiz (yo ukangiz, yoki opa-singlingiz) bor? Siz oilada nechanchi farzandsiz? Nechanchi yilda tug'ilgansiz? Hozir nechanchi sinfda o'qiyapsiz?”* yoki **О** tovushi va **О о** harfi bilan tanishtirishda: *Osmonda nechta oy bor?, Nechta yulduz bor?* (Bolani o'ylashga majbur qiladi) *Nechta yulduzning nomini bilasiz?”* kabi.

1-sinfning ikkinchi yarmida mashq ishlash paytida *“Gapda nechta **kim?** so'rog'iga javob bo'lgan so'z bor? Nechta unli bor? Nechta undosh bor? Berilgan so'z nechta bo'g'inga bo'linadi?”* kabi savollarga javob olinadi.

Bu bosqichda aralash berilgan soʻzlardan gap tuzdirish, mashq matnidan gaplar sonini, gapda soʻzlar sonini, soʻzdagi boʻgʻin yoki tovush sonini aniqlatish, baʼzan tahlilni yozma tarzda bajarish (5 ta unli bor, beshta boʻgʻin bor) kabi mashq turlari qoʻllaniladi. Bunda “*Predmet (nomi)ga bogʻlanib kelgan soʻzga soʻroq berib koʻr-chi? U nimani bildiriyapti?*” kabi savollardan foydalaniladi.

2-bosqich 2-sinfga toʻgʻri keladi. Bu bosqichda asosan ikki vazifa bajariladi:

1. *Nechta?, qancha?* soʻroqlariga javob boʻlib, shaxs va narsalarning sanogʻini; *nechanchi?* soʻrogʻiga javob boʻlib, shaxs va narsalar tartibini bildirgan soʻzlar haqida elementar nazariy tushunchani shakllantirish;

2. Sonlarga soʻroq bera olish, ularning nimani bildirishini ayta olish, ulardan foydalanib oʻz fikrini aniq ifodalash, mazmunga mos holda sonlarni oʻrinli qoʻllash (*oʻnta oʻquvchi, oʻntacha oʻquvchi* kabi) koʻnikmasini oʻstirish, lugʻatlardan foydalana olish qobiliyatini shakllantirish.

Bu bilim va koʻnikmalar mashqlar bajarish bilan mustahkamlab boriladi. Dastlabki mashqlar tayyor materialdan sonni aniqlashga va izohlashga qaratiladi, keyingi mashqlar esa fikrni va izlanishni talab etadi. Mashqlar muayyan izchillikda bir tizimni tashkil etishi lozim:

1. Ajratib koʻrsatilgan soʻzlarga *nechta?, qancha?* soʻroqlaridan birini bering, shu soʻz nimani bildirayotganini ayting. Uning talaffuzi va yozilishini taqqoslab, imlosini izohlang.

2. Ajratib koʻrsatilgan soʻzga soʻroq bering, nimani bildirishini ayting. Bu soʻz qaysi soʻz bilan almashtirish mumkin?

3. Sanoq (yoki tartib) bildirgan soʻzlarni *nechta?, qancha?* (*nechanchi?*) soʻroqlari yordamida aniqlang. Sanoq soʻzni tartib maʼnosini bildirgan songa aylantiring. Soʻzdagi oʻzgarishni izohlang.

4. Nuqtalar oʻrniga soʻroqlarga mos soʻz qoʻyib oʻqing va yozing. Bu soʻzlar oʻzaro nima yordamida bogʻlandi?

5. Sanoq bildirgan soʻzlarni soʻroqlar yordamida aniqlang. Ular ishtirokida bogʻlanishli matn yarating.

6. Rasm asosida bogʻlanishli nutq tuzing. Unda sanoq, tartib bildiruvchi soʻzlardan foydalaning. Tuzgan hikoyangizni yozing.

Har bir mashq davomida unda qoʻllanilgan sonlarning talaffuzi, imlosi va maʼnosi ustida ishlanadi. Koʻrinib turibdiki, mashq shartlari soddadan murakkabga tamoyiliga asoslangan.

3-bosqichda (3-sinf) “Son” tushunchasini shakllantirish hamda oʻquvchilar nutqini yangi sonlar bilan boyitib borish, fikrini aniq ifodalash uchun gap va matn mazmuniga mos sonlar tanlash, ularni oʻrinli qoʻllash, imloviy togʻri shallantirish koʻnikmasi oʻstiriladi.

“Son” tushunchasini shakllantirish oʻquvchilarning shaxs va narsalarning sanogʻini, tartibini bildirgan soʻzlar kategoriyalarini oʻzlashtirish sifatiga bogʻliq.

Oʻquvchilar bilimini yetarli darajaga keltirish maqsadida sonlar ishtirok etgan gaplar asosida kuzatish, aniqlash, guruhlash va umumlashtirish faoliyati ishga solinadi. Masalan: *Maʼrifat xonasiga oʻquvchilar keldilar. Ikkita oʻquvchi 2-sinfda oʻqiydi. 4 ta oʻquvchi 3-sinfda oʻqiydi.*

Oʻquvchilar oʻqituvchining topshirigʻi asosida *ikkita* (nechta?), *toʻrtta* (nechta?) soʻzlari sanoq, *ikkinchi*, *uchinchi* (nechanchi?) soʻzlari tartib bildirayotganini aniqlaydilar va ularni guruhlaydilar (sanoq bildiruvchi soʻzlar, tartib bildiruvchi soʻzlar). Shuning ichida umumlashtirish ham amalga oshiriladi. Sonning leksik maʼnolari bilan uning grammatik xususiyatlari ham qayd etiladi: *narsa, shaxs bildirgan soʻzlarga bogʻlanib keladi, tartib bildirgan soʻz -nchi, -inchi qoʻshimchasini oladi* va hokazo.

“Son – soʻz turkumi” sifatida unga xos boʻlgan quyidagi xususiyatlar ajratiladi: A.shaxs; b) narsalarning sanogʻini, tartibini bildiradi va nechta?, qancha? soʻroqlariga javob boʻladi; v) gapda otga bogʻlanib keladi; g) gapda ikkinchi darajali boʻlak vazifasida keladi.

Bu bosqichda og`zaki va yozma shakldagi ijodiy yozma ishlar (tabiat, yil fasllari, qushlar, hayvonlar, o`simliklar haqida kichik hikoya tuzish) o`tkaziladi, o`quvchilarning sonlardan o`rinli va savodli foydalanishlariga diqqat qaratiladi. Son bilan shakldosh so`zlar o`quvchilarga aniqlatiladi, ma`nosi izohlatiladi: *uch-uch, yuz-yuz, qirq-qirq* kabi.

4-bosqichda eng asosiy eotibor sonlarning imlosiga qaratiladi, yaoni sonlarning har bir qismini alohida yozish (etti, yigirma yetti), chiziqchasiz va chiziqcha bilan yozish (*7 o`quvchi, 7-sinf, X sessiya, 8-dekabr, 1992-yil*), qo`shimcha qo`shilgandan keyin son o`zagidagi o`zgarishlarni yozuvda to`g`ri ifodalash (*ikki+ov=ikkov, yetti+ov=ettov, ikki+ala=ikkala*), qo`sh undoshli sonlarning yozilishi (*ikki, yetti, sakkiz, o`ttiz*), sonlarning *gramm, kilogramm, metr, litr* so`zlari bilan qo`llanishi yangi bilim sifatida o`rgatiladi. Sonning 3-bosqichda o`rganilgan grammatik xususiyatlari bu bosqichda asosan mustahkamlanadi.

Metodik ishlar mazmuni shu vazifalarni bajarishga qarab belgilanadi. Gap yoki matnni o`rganishda, chiziqqlar o`rniga mos sonlarni qo`yib o`qish, gap tuzishda maqollar, topishmoq; matn tuzishda ertaklardan foydalanish tavsiya etiladi. Masalan:

_____ o`lchab, _____ kes.

_____ yigitga _____ hunar oz.

_____ ketib, _____ qoldi.

Bir mayizni _____ bo`lib yemoq.

Pak-pakana bo`yi bor, _____ qavat to`ni bor va hokazo.

Sonlarni miqdor bildiruvchi so`zlar bilan almashtirish: 100 ta – ancha ko`p, 2 ta – kam, oz. Ularni ifodalashdagi farqni aniqlatish: ikki raqam bilan yoziladi, kam, oz so`zlarini raqam bilan yozib bo`lmaydi.

Sonlarning imlosiga doir mashqlarda raqamlarni harflar bilan ifodalash (2, 7, 8, 9, 11 - ikki...: 2+ov, 7+ala, 6+ov; 10 gramm, 100 so`m, o`n so`m...), harflar bilan yozilgan sonlarni raqamlar bilan (arab va rim) ifodalash (etti o`quvchi,

beshinchi sinf, ikki ming birinchi yil, o'n to'rtinchi yanvar, 5-sinf, V sinf, 7 o'quvchi...) kabi topshiriqlardan foydalaniladi. Mashqlar asta-sekin murakablashtirib boriladi.

Boshlang'ich sinflarda sonni o'rgatish ot bilan bog'liq holda amalga oshiriladi. Sonning ot bilan bog'lanishi asosida o'quvchilar ko'p ma'lumotlarni ham egallaydilar.

Sonni o'rganish yakunida o'quvchilar quyidagi bilim, ko'nikma va malakalarni egallashlari lozim:

1. *Sonning sanoq va tartib ma'nolarini bildirishini.*
2. *Son nechta?, qancha?, nechanchi? so'roqlariga javob bo'lishini.*
3. *Son otga bog'lanib kelishini.*
4. *Son gapda ikkinchi darajali bo'lak vazifasida kelishini.*
5. *Sonlarni imlo jihatdan to'g'ri yozishni.*
6. *Og'zaki va yozma nutqda sonlardan to'g'ri va o'rinli foydalana olishni.*
7. *Sonlarga shakldosh so'zlar topishni.*
8. *Matndagi sonlarni boshqa miqdor bildiruvchi so'zlar bilan almashtirishni.*

Har bir grammatik mavzu bir necha darsda o'rganiladi. Shuning o'ziyiq o'qituvchilardan har bir darsda o'rganiladigan grammatik material tabiatidan kelib chiqib metod, usul va ish turlarini belgilab olishni, muayyan darslikdan kelib chiqib, darsning texnologik xaritasini ishlab chiqishni taqozo etadi.

Yangi grammatik materialni o'rganish darsining qurilishi 2-sinfda "Sanoq va tartib bildirgan so'zlar" mavzusi misolida quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. Yangi grammatik materialni o'zlashtirishni ta'minlash, o'quvchilarning oldingi bilimlarini aniqlash. Masalan, sanoq va tartib bildirgan so'zlarni o'rganish uchun "Biz qaysi so'zlarga so'roq berishni o'gandik?" (shaxs va narsa, belgi bildirgan so'zlarga), "Kim?, nima? so'roqlari qaysi so'zlarga beriladi?", "Qanday?, qanaqa? so'roqlari-chi?" kabi savollardan foydalanish mumkin.

Sinf xattaxtasiga *“Tok ko’chati o’tqazilgandan keyin uchinchi yili hosilga kiradi”* gapi yoziladi. O’quvchilar yuqoridagi savollar asosida narsa bildiruvchi so’zlarni belgilaydilar:

Nima? - tok

Nima? - ko’chat

Nima? - hosil

Nima? - yil

Bu savol-javob yangi materialni ongli o’zlashtirishga o’quvchini tayyorlaydi.

2. O’quvchilarga bajariladigan ishlarning maqsadi e’lon qilinadi:

– Biz siz bilan gapdagi so’zlarga so’roq berishni va shu so’zning nimani bildirishini bilib oldik. Biz tahlil qilgan gaplarda ba’zi so’zlar qolib ketdi. Bu darsda biz shu so’zlarga so’roq berib, nimani bildirishini aniqlaymiz (*“uchinchi”* so’zining tagiga chizib ko’rsatiladi, qolgan so’zlarni ham keyin o’rganishlari aytiladi).

3. Yangi grammatik materialni tushuntirish. Yangi material tanlangan gaplarni grammatik tahlil qilish va xulosa chiqarish yo’li bilan tushuntiriladi. Tushuntirish izchil olib boriladigan ikkita ishdan iborat:

A. Matn (ichki) tahlili: agar mavzu keng tushuntirishni taqozo etmasa, birinchi misolni tahlil qilish bilanoq xulosa aytib qo’ya qolinadi. Sanoq va tartib bildirgan so’zlar xuddi shunga to’g’ri keladi.

Keng va bir qancha muhim belgilarga ega bo’lgan grammatik material tushuntirilsa, unda bir nechta misol tahlil qilingach, xulosa chiqariladi (so’z o’zgartiruvchi qo’shimchalar, asosdosh so’zlar).

Sinf xattaxtasidagi misol yoniga yana gaplar yoziladi: *“Ekilgan tokdan yuz kilogrammgacha uzum hosili olinadi”*.

O’qituvchi: – *Birinchi gapda yil so’zi orqali uchinchi so’ziga so’roq bering (nechanchi yili?). “Uchinchi” so’zi qaysi so’roqqa javob bo’lyapti?*

(nechanchi?) *Yilning nimasini bildiriyapti? Belgisini bildiriyapti-mi? Masalan, rabgini, mazasini...* (yo'q).

Bolalar javob berolmaydi.

O'qituvchi sinf xattaxtasiga quyidagi birikmalarni yozadi:

birinchi yili

uchinchi yili

ikkinchi yili

– *Tartib bo'yicha qaysi oldin turadi?* (1) birinchi yili; 2) ikkinchi yili; 3) uchinchi yili) *Ko'rdingizmi, birinchi, ikkinchi, uchinchi (1-, 2-, 3-) so'zlari yilning, narsaning (predmetning) tartibini bildiriyapti.*

– *Siz nechanchi sinfda o'qiysiz?* (2-sinfda)

– *Siz qaysi sinfdan keyin turasiz?* (1-sinfdan)

Bu jarayonda stol ustiga predmetlarni qo'yib, ularning tartibini aniqlatish mumkin.

Bu so'zlar narsalarning tartibini bildirib, nechanchi? so'rog'iga javob bo'ladi, narsa, shaxs bildirgan so'zlarga bog'lanib keladi:

Strelka bilan ko'rsatiladi:

→

→

uchinchi yili

ikkinchi yili

Ikkinchi gap tahlili orqali sanoq bildirayotgan so'zning so'roqlari, u bog'lanib kelayotgan so'z aniqlanadi:

qancha?

→

yuz kilogramm uzum

Yuz so'zi sanoq bildiriyapti, *kilogramm* so'zi bilan birga *qancha?* so'rog'iga javob bo'lyapti, *uzum* so'ziga, ya'ni narsa bildirgan so'zga bog'lanyapti.

B. Xulosani shakllantirish: xulosa ba'zan o'quvchilar tomonidan, ba'zan o'qituvchi tomonidan shakllantiriladi. Uzoq muddatli tahlil va tushuntirishdan

so'ng xulosani ko'pincha o'quvchilar shakllantiradi, yasaydi. Bu mavzuda quyidagicha xulosa yasaladi: *“Nechta?, qancha? so'rog'iga javob bo'lgan so'zlar sanoqni, nechanchi? so'rog'iga javob bo'lgan so'zlar tartibni bildiradi”*.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Matchonov S., Boqiyeva ., G`ulomova X. va b. Boshlang`ich sinflarda ona tili o`qitish metodikasi.-T.: Ishonchli hamkor. 2021.
2. Matchonov S., G`ulomova X., Suyunov M., Boqiyeva H. Boshlag`ich sinflarda o`qish darslarini pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish.–T.: Yangiyo`l poligraf servis, 2008. –224 b.
3. Raxmatullaev SH. O`zbek tili omonimlarining izohli lug`ati. –T.: O`qituvchi, 1984. – 216 b.
4. G`ulomova X., Yo`ldosheva SH., Shermatova U. 4-sinfda ona tili darslari. –T.: O`qituvchi, 2004. –192 b.
5. Гулямова Халида. Diktantlar yordamida boshlang`ich sinf o`quvchilarining imloviy malakalarini shakllantirish. №5 (84) май “Экономика ва социум”ж.